

РАЗЛИЧИТИ ПРИСТУПИ УПОТРЕБИ
ПОЈМА СТРАТЕГИЈА
У САВРЕМЕНОМ ДОБУ

Мр Биљана Стојковић

У науци и друштвеној пракси под стратегијом се подразумева: „научна замисао“, „метод“, „теорија“, „теорија и пракса“, „широки систем научних знања“, „грана ратне вештине“, „војна или научна дисциплина“, „доктрина“, „идеја“, али и конкретни „развојни план“, „вештина“ или „акција“ па чак и „друштвена игра“ или само „упутство за акцију“ у теорији игара. Ако је појам стратегија веома сложен и разноврстан, онда је приступ стратегији као појму и друштвеном феномену још сложенији, јер зависи, како од достигнутог степена научног знања, тако и од идеолошких постулата и прагматског политичког интереса. Поред политиколошког приступа стратегији, на целокупан проблем може да се посматра и с филозофског становишта. У вези с тим, може да се тврди да је приступ стратегији, увек и у сваком друштву, обележен оним што је било јуче, оним што је актуелно данас и оним што ће бити сутра. Пожељно је да научни приступ стратегији не буде само војни, историјски, економски, политиколошки, већ мултидисциплинаран, како би проблеми којима се стратегија бави, били сагледани што целовитије и компетентније.

Кључне речи: *стратегија, стратегија развоја, развојна стратегија, стратешки план развоја, стратегијска научна замисао, вештина стратега, национална стратегија, државна стратегија, стратегијско предвиђање.*

Увод

У свим научним областима, а поготово у друштвеним наукама и истраживањима појам „стратегија“ заузима све значајније место. Истовремено, сведоци смо промене приступа научника и истраживача, како самом појму стратегија у теорији, тако и стратегији као друштвеном фе-

номену у пракси. У вези с тим, било да се ради о анализи појединих научних и теоријских дела или анализи имплементације неког стратегијског документа у пракси (као нпр. у случају националних стратегија, стратегија привредног развоја, стратегија безбедности, стратегија одбране, стратегија развоја поједине области, региона, општине, стратегија развоја појединих предузећа или изборних стратегија партија, маркетиншких стратегија фирми, па чак и када је реч о дечјој или војној игри популарно названој „стратегија“), очигледно је постојање различитих приступа у тумачењу истог појма – стратегија.¹ У погледу приступа стратегији теоретске школе биле су подељене на „традиционалисте“ и „модернисте“ (подела се може узети само условно).

Традиционалисти и модернисти

Неспорна је чињеница да су британски теоретичари (пре свега, Лидел Харт), променили теоријски приступ стратегији од традиционалног и преовлађујућег схватања стратегије као појма у војним наукама, до схватања стратегије у теорији државе и права. Током 20. и 21. века процес се не само проширио на остале западноевропске државе, него је добио и много шири садржај и тумачење. Приступ стратегији као посебној науци иако је најпре започео у Великој Британији, био је прихваћен и у Француској и Немачкој као и у неким другим западноевропским државама током појаве модерне (шездесетих година прошлог века), па отуда и појам „модернисти“ за државе и школе које су прихватиле развој стратегије, не само као општеприхваћеног метода у друштвеним наукама, него и као посебне научне дисциплине. Већ крајем 20. века у САД и Великој Британији стратегија се својим предметом изучавања односи на научна сазнања из више, веома различитих научних области: демографије, економије, безбедности, математике, менаџмента и тако даље, па се о њој све више говори као мултидисциплинарној науци.

Насупрот томе, у Русији, Кини, Ирану, Либији и тако даље, приступ стратегији је био „традиционалистички“, тј. она се изучавала као војна научна

¹ Различити приступи појму стратегија могу се пратити у делима филозофа, социолога, политиколога, стратега, почевши од великана политичке мисли – Аристотела (*Aristoteles*), Платона (*Platon*), Хегела (*G. W. Friedrich Hegel*), Маркса (*Karl Marx*), Парсонса (*Talcott Parsons*) и Истона (*David Iston*), Лича (*Edmund Leach*), Витфогела (*Karl Wittfogel*), те истакнутих социолога Клода Леви-Штроса (*Klod Levi-Stros*) или Макса Глукмана (*Max Gluckman*), Леслија Вајта (*Leslie White*) до савремених политичких теоретичара – Виктора Тернера (*Victor Turner*) и Џенета Баџра (*Janet Bujra*), Клауса фон Бајмеа (*Klaus von Baume*), стратега – почевши од Сун Цу Вуа, Клаузевица, Сорокина, Едера (*Erich Eder*), преко домаћих аутора – Живојина Мишића, Душана Вишњића, Митра Ковача, Стеве Илића, економисте Радмиле Стојановић и тако даље.

дисциплина. У последње време, у оквиру Руске академије наука, а посебно од академика, филозофа Михаила Леонтијевича Титаренка и чувеног економисте и дописног члана Руске академије наука Бориса Николајевича Кузика, а у Кини од водећих економиста и политиколога Шен Хуна приступ стратегији је такође промењен и о њој се говори на мултидисциплинарни начин. Она је мултидисциплинарна наука која изучава проблеме: управљања (менаџмент), територије, природних ресурса, становништва, економског развоја, културе и религије, науке и образовања, оружане силе (безбедност) и спољне политике.²

Приступ стратегији не може се поистоветити с традиционалном, идеолошком поделом света, јер она одавно не иде линијом архаичне комунистичко-капиталистичке поделе света, већ линијом савремене биполарне поделе, која се све више артикулише око глобалистичког и антиглобалистичког приступа савременом развоју света. У вези с тим, научни радници како на Западу, тако и на Истоку имају различите, понекад и опречне, теоријско-методолошке приступе о овом појму, поготово када је реч о глобалним стратегијама САД или глобалним стратегијама мултинационалних компанија. Тада се у улогу „традиционалиста“ смештају глобалисти, а припадници антиглобалистичких покрета, различитих политичких убеђења, од „зелених“, преко мировњака, група за равноправност полова до конзервативних национал-социјалиста, због својег критичког приступа и неформалне структуре невладиних организација (НВО) понашају се као „модернисти“.

Међутим, неспорно јесте – појам стратегије ушао је у 21. век као један од „репера“ савременог развоја, као појам без којег се не може замислити развој појединих локалних заједница, привредних, политичких и безбедносних чинилаца. У јавности је, још увек, у приступу овом појму присутан извесни волунтаризам па се често не разликују појмови „стратегија“ и „тактика“ или „стратегија“ и „план“ и тако даље. У неким западним земљама, а у последње време и у Србији, као последица тог незнања, у медијима најчешће се говори о: „стратегии“ Ал Каиде када је заправо реч о „тактици“ те терористичке организације или неких других терористичких организација, затим се говори о „стратегии“ НВО, а реч је о „плану НВО“, говори се о „стратегии“ синдикалних организација приликом појединог штрајка или протеста, а у питању је „акција“, „захтеви“ или само „замисао“ синдиката и тако даље. Такво различито тумачење истог појма стратегија ствара потребу за преиспитивањем њеног садржаја и значења у савременом добу, уз подсећање на развој и богаћење садржаја и смисла тог појма у теорији, од античких времена до наших дана.

² Види у делу поменутих руских аутора о заједничкој стратегији развоја Русије и Кине до 2050. године Кузык, Б. Н. и Титаренко, М. Л.: *Китай – Росия 2050: стратегия соразвития*, Москва, 2006.

Од вештине управљања војском, до умећа управљања државом

Етимолошки, термин *стратегуја* потиче из античког периода, од кованице две грчке речи *strategos autokrator*, што би у слободнијем преводу могло да значи „вештина војсковође“.³ На језичку недоследност буквалног превода сложене грчке речи *stratos* – „војска“ и *ago* – „водим“, што значи „војску водити“, указао је аустријски теоретичар Ерих Едер (*Erich Eder*), који је упутио на дубоко и скривено значење појма стратегија и под њим је подразумевао „вештину вођења војске“.⁴

Из наведене кованице изведен је, не само појам *стратегуја*, него и појам *стратег*, под којим се најчешће подразумевао војсковођа, али тим термином није само означаван војник високог чина (генерал), него понекад и високи службеник са цивилним и војним компетенцијама, вођа специјалне мисије с посебним овлашћењима или властодржац у некој провинцији.

Према *Енциклопедији Британика*, „стратег“ је у старој Грчкој било високо војно звање, које одговара данашњем генералу или врховном команданту. „Стратези су често били и судије с широким овлашћењима. На пример, Клистен је увео годишњи савет који је, чинило десет стратега, и командовао атинском војском. У 5. веку пре нове ере, стратези су стекли политичку моћ, делимично зато што су бирани и што су могли да буду поново изабрани, те су на тај начин могли да осигурају своју позицију. У доба хеленизма, стратези су били врховне судије у већини савеза“.⁵

Специјална вештина да се надмудри и савлада противник, у античко време није била „резервисана“ само за једну струку, већ за читаву робовласничку касту, која је водила ратове, односно била је привилегија изабраних људи најчешће природних ауторитета (мудраци) или људи којима је то право припадало на основу положаја у друштву (владари полиса). У античкој Грчкој се под појмом *стратегуја* подразумевало средство или поступак помоћу којег је стратег (војсковођа) настојао да командује својим јединицама тако да надмудри и обмане противника и обезбеди победу над њим, првенствено вештим избегавањем директног окршаја. Наиме, сматрало се да је рат нужна појава (и богом дата појава) и да се, када до њега дође, вештина стратега састоји у предузимању мера којима ће се противник обманути или присилити на пораз и предају на што бржи и безболнији начин. Такво схва-

³ *Војна енциклопедија*, том IX, Редакција Војне енциклопедије, Београд, 1975, стр. 190.

⁴ Eder, Erich: *Definition und Gebrauch des Begriffes "Strategie"*, Österreichische Militärische Zeitschrift, 2/98, стр. 121–128.

⁵ *Енциклопедија Британика* (сажето издање на српском језику), књ. 8, „Народна књига“ и „Политика“, Београд, 2005, стр. 164.

тање стратегије, као „вештине стратега“, било је заступљено и код других народа током читавог античког периода. На пример, у Египту су стратеги били цивилни владари (од 3. века пре нове ере до 4. века нове ере).

Значење тако дефинисане стратегије развило се дотле да је њоме означаван стратег који ради према прецизном плану да би дошао до циља, што донекле налазимо као став и у чувеном спису *Владалац* Макијавелија. У средњем веку стратегија је посматрана као вештина вођења рата, али и вештина управљања градовима–државама, и такво тумачење задржало се све до 18. века. Развојем различитих научних дисциплина тумачење је проширено и на друге области друштвене делатности.⁶

Међутим, од античког периода до раног средњег века, карактеристика писца који помињу реч стратегија у својим делима је да под тим појмом подразумевају, пре практичну политичку вештину и војну делатност појединаца, него теорију стратегије. Изузетак је био кинески аутор Сун Цу Бу (4. век пре нове ере) и његова теоријска анализа стратегије у пракси, која је изложена у чувеном делу *Умеће ратовања*. Многи аутори на Западу дивили су се мудрости кинеског аутора, поред осталих и Лидел Харт и Самјуел Грифт, а у Србији – Душан Вишњић, који сматра да је Сун Цу зачетник стратегијског, емпиријског мишљења.⁷

У раном средњем веку у Европи било је мање услова за настанак теорије о стратегији због великог утицаја цркве, схоластике и догматизма. Већ у 17. веку ситуација се мења и долази до прогреса у развоју теорије стратегије стварањем новог типа војне организације – стајаће војске. Њу је најпре увео у Француској „краљ Сунце“, Луј XIV, а потом је као облик војне организације уведе и други европски суверени. Готово је неписано правило да је, с јачањем војне организације, долазило и до успеха на бојном пољу који су били праћени и с појавом значајнијих стратегијских дела. На пример, „златни период“ Пруске био је за време владавине Фридриха II Великог (1740–1786), након чега се појављују и прва стратегијска дела, од којих посебно издвајамо стратегијска размишљања Карла фон Клаузевица у делу *О рату*. У Русији за време Петра I Великог, као последица њеног војног и културног успона, у Санкт Петербургу, појављује се *Стратегија* Хајриха фон Лера.⁸ Може да се закључи да је друштвена пракса изродила потребу за новом теоријом, тј. сазнањем како треба да се припремају оружане снаге за рат и ка-

⁶ Eder, Erich: *исто*, стр. 121–128.

⁷ Видети опширније у делу Душана Вишњића: *Стратегија државе као судбина нације*, Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе и Институт ратне вештине, Београд, 2005, стр. 188–208.

⁸ Таква су, на пример, дела Клаузевица: *Моје виђење малог рата* (рад настао на основу његових предавања у оквиру Ратне школе 1810–1811), затим *Рукопис о исповедању и размишљању у Руски пешадијски вод из 1812*. (Види: Carl von Clausewitz: *Konflikte und Strategien*, Internationales Clausewitz-Zentrum Clausewitz-Information 2/2007, Fuehrungsakademie der Bundeswehr, Hamburg, 2007). Такође је интересантна збирка текстова (мало превођеног писца) Хајриха фон Лера објављена у Царској Русији (Heinrich Leer: *Стратегија*, 4. изд., Санкт Петербург, 1885).

ко треба ратовати. Крајем 18. века развијена је теорија којом је стратегија ограничена на војну област (у то време рат се сводио искључиво на сукоб двеју војски), тако је настала и прва изведена кованаца, која је дуги низ година била доминантна – *војна стратегија*.

Стратегија је у *Војној енциклопедији* дефинисана као „систем научних знања и вештина о припремању и вођењу рата и употребе силе ради остваривања одређених војних, политичких или економских циљева“. Предмет стратегије као војне науке усредсређен је на „основне закономерности рата, посебно његовог суштинског елемента – оружане борбе, али и на друге облике испољавања војне силе“.⁹ Може да се закључи да су у *Војној енциклопедији*, заправо апострофирана два значења термина *стратегија*: „систем научних знања“ и „вештина“. Такав приступ стратегији није карактерисао само војне теоретичаре у бившој Југославији, а потом и у Републици Србији, већ је био део опште-научног приступа том појму. На пример, у *Малој енциклопедији Просвете* такође се истичу два значења наведеног термина стратегија: „наука“ и „вештина“. У вези с тим, у даљем одређењу стратегије готово да нема разлике у односу на војне изворе. Стратегија је дефинисана као „елеменат ратне вештине, који се бави теоријом и праксом, припремањем и вођењем рата и употребом оружане силе ради остваривања одређених војних, политичких или економских циљева... Она усмерава, у складу са општим начелима ратне и војне доктрине, два друга елемента ратне вештине – оперативу (оперативну вештину) и тактику. Према циљевима, начину и средствима њихове реализације, стратегија може бити: општа (глобална, национална), видовска (копнене војске, ратне морнарице, ратног ваздухопловства), нуклеарна, посредна, непосредна и друго“.¹⁰ Састављачи те цивилне енциклопедије јасно су ставили до знања да су компетентна мишљења о питању стратегије она која се позивају на војне теоретичаре.

Према Митру Ковачу стратегија је у књизи *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности* одређена као „наука која изучава основне закономерности оружане борбе и рата. У систему војних наука заузима водеће место, усмерава и координира остале научне дисциплине, посебно оперативу и тактику“.¹¹ У својој књизи о војним доктринама он изводи прелиминарни закључак да је „стратегија од свог првобитног значења еволуирала од вештине вођења војске у вештину вођења рата, а данас она представља систем знања, правила, принципа и закона на којима се заснивају стратегијски сукоби, у целини, ради постизања стратегијских циљева“.¹²

⁹ *Војна енциклопедија*, исто, стр. 171.

¹⁰ *Мала енциклопедија Просвете*, треће издање, П-Ш, „Просвета“, Београд, 1978, стр. 321–322.

¹¹ Ковач, Митар: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, „Свет књи-ге“, Београд, 2003, стр. 56.

¹² *Исто*.

И у другим важним изворима наилазимо на слично тумачење појма стратегија. На пример, у *енциклопедији Лексикографског завода грчка реч стратегија* преведена је као „вођење војске“, а дефинисана је као грана ратне вештине која се бави применом и употребом оружаних снага као целине.¹³ И у хрватској *Општој енциклопедији (Орсој енциклопедији)* стратегија је одређена као вештина вођења војске и главна дисциплина ратне вештине (војне науке). „У свом првобитном етимолошком значењу стратегија је означавала употребу војске у рату, све док се рат поистовећивао са оружаном борбом“.¹⁴

У *Речнику српскохрватског књижевног језика* наведено је двојако значење термина *стратегуја*. Наиме, стратегија је „грана ратне вештине која се бави припремом и вођењем рата у целини“ и „вештина вођења борбе у друштву, у политици“.¹⁵

Иако у другим лексиконима тај термин може да има и нешто шире значење, он се базично ипак везује за војску и државу. На пример, према *Лексикону страних речи* појам *стратегуја* означава: 1. науку о ратној вештини, о вођењу рата; 2. практичну делатност војне команде у току ратних операција и 3. науку о повезаности политике, економије, државних ресурса и циљева рата.¹⁶ Ипак, овај наговештај померања стратегијског тежишта са војске на државу показује се веома значајним, иако је он настао, пре свега, под утицајем енглеских теоретичара и стратега.

Међутим, у *Лексикону страних речи и израза* (Вујаклија) термин *стратегуја* се искључиво везује за војну проблематику, мада се наводи његово тројако значење: 1. „наука о вођењу војске“; 2. „вештина ратовања“ и 3. „књига о вештини ратовања“.¹⁷

Тај појам има слично, тј. тројако значење и у *Великом рјечнику страних ријечи (Velikom rječniku stranih riječi)*, али са извесним варијацијама у односу на већ наведена значења. Наиме, у њему се под стратегијом подразумевају: 1. „ратна вештина“; 2. „наука о вођењу рата“ и 3. „одговарајућа практична делатност врховне команде“.¹⁸

У *Организационо-пословном лексикону* тај појам има тројако значење: 1. скуп постулата за војне покрете великих ратних јединица од којих зависи успех у војном походу и ратних метода чији је циљ добијање рата; 2. методика (у ширем значењу), активности појединаца или групе које треба да обезбеде спровођење што рационалније постављених циљева и 3. скуп

¹³ *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969, tom 6, стр. 165.

¹⁴ *Orsa enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, tom 7, стр. 693.

¹⁵ *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. шеста, „Матица српска“, Нови Сад, 1976, стр. 18.

¹⁶ Мићуновић, Љ.: *Савремени лексикон страних речи*, БИГЗ, Београд, 1988, стр. 522.

¹⁷ Вујаклија, Милан: *Лексикон страних речи и израза*, „Просвета“, Београд, 1988, стр. 876.

¹⁸ Кљajić, В: *Veliki rječnik stranih riječi*, „Zora“, Zagreb, 1974, str. 1249.

правила, принципа и закона који се користе у доношењу дугорочних управљачких акција у функцији система на који се односи.¹⁹

Стратегија се у *Енциклопедији Брокхаус*, на коју се позива аустријски теоретичар Ерих Едер, разматра као појам који има општу примену у четири области. То су: 1. политика безбедности; 2. економика предузећа; 3. математика и 4. војска.

У књизи немачких аутора: Ернеста Кристофа Мајера (*Ernst-Christoph Meier*), Клаус-Михаела Нелтеа (*Klaus-Michael Nelte*) и Хајнц-Увеа Шефера (*Heinz-Uwe Schaefer*), под називом *Речник безбедносне политике – Немачка у измењеном међународном окружењу*, говори се о (више могућих контекста употребе) речи „стратегија“, почев од употребе појма *стратегуја* у политици, преко стратешког флексибилног одговора (*NATO-Strategie/MC 14/3*), стратегије масовне одмазде (*NATO-Strategie/MC 14/2*), стратешког нивоа, стратегијске равни, стратешког борбеног деловања, стратегије противтеже, стратешке мобилности, стратешких резерви и стратегијске одбрамбене иницијативе (*SDI*), до стратегијске рањивости.²⁰

Стратегијом се у математици и логици означавају оперативна и дијалогска образложења, а појам *стратегуја* користи се чак и у теорији игара, али у значењу „упутства за акцију“.²¹

У *Политичкој енциклопедији* истакнуто је да се стратегија „бави припремањем и вођењем рата у целини, појединих његових етапа и усклађивањем стратешких дејстава“.²²

Стратегија као наука истражује ужу везу политичких, економских и специјалних ратних елемената и израђује припреме за вођења рата.²³

Према новој *Ларусовој енциклопедији*, стратегија се схвата као „систем научних знања и вештина највишег нивоа о одређеној друштвеној делатности: сфери политике, вођењу рата и оружане борбе, економској политици, дипломатији и међународним односима и др.“²⁴

Међутим, већина аутора се слаже да је до промене у приступу појму стратегија дошло тек с повећањем економске моћи појединих социјалних категорија и с подизањем друштвене свести, када је рат све више разматран не само као

¹⁹ Куколеча, С.: *Организационо-пословни лексикон*, „Рад“, Београд, 1986, стр. 461.

²⁰ Meier, Ernst-Christoph, Nelte, Klaus-Michael, Schaefer, Heinz-Uwe: *Woerterbuch zur Sicherheitspolitik – Deutschland in einem veraenderten internationalen Umfeld*, 6. vollstaendig ueberarbeitete Auflage, Verlag E.S. Mittler&Sohn, Hamburg, Germany, 2006, s. 391–392.

²¹ Eder, Erich: *Definition und Gebrauch des Begriffes «Strategie»*, Österreichische Militarische Zeitschrift, 2/98, s. 121–128.

²² *Политичка енциклопедија*, „Савремена администрација“, Београд, 1975, стр. 1033.

²³ Кљајић, Б.: *Исто*, стр. 1249.

²⁴ *Ларусова енциклопедија* (превод), 2, „Вук Караџић“, Београд, 1978, стр. 1689.

војна, него као комплексна друштвена појава. То значи да су теорије о рату све више обухватале и невојне елементе, као што су: морал војске и народа, политички, економски, психолошки, културни, религиозни и идеолошки садржаји и тако даље, самим тим и стратегија је морала да се односи и на те елементе, што је неминовно водило ка теоријском уопштавању појма *стратегија*.

Схватање појма *стратегија* знатно је еволуирао (од првобитног значења, које је превасходно имало војни предзнак), тако да данас тај термин има и друго значење. Наиме, требало је да прође дуг период да би се уочиле одређене закономерности у пракси, и да се (полазећи од тих практичних искустава), дође до научног уопштавања и теоријског закључивања. Међутим, пошто је ратна пракса била другачија у сваком појединачном рату, искуства су се веома споро уопштавала. Даљни друштвени развој усложио је ситуацију јер је за сваку научну област требало разрадити посебне стратегије. С развојем институција државне или демократске власти, које су смениле системе аутократске власти, те институције су преузеле обавезу управљања друштвом помоћу разрађених мера и програма садржаних у стратегијама развоја посебних области. Тако се може говорити о постојању, поред *војне стратегије* и: *државних стратегија*, *националних стратегија*, *политичких стратегија*, *привредних стратегија*, *културних стратегија*, *демографских стратегија* и тако даље. Те кованице треба узети условно, јер је заправо реч о стратегијама друштвеног, политичког, економског и културног развоја, а унутар сваке од тих посебних стратегија сектора могу се разматрати стратегије развоја појединих грана, области и слично. Данас се под стратегијом, углавном, подразумевају: теорија, наука, или конкретан план развоја.

Много је данас научних дисциплина у којима срећемо појам стратегије у веома различитом значењу. При том се подела наука на друштвено-хуманистичке, природно-математичке и техничко-технолошке, чини готово неважном, јер овај појам има тенденцију да све више уједињује достигнућа појединих научних дисциплина и представља их у интегралном облику. Тај тренд као да је уочио, пре двадесетак година, немачки теоретичар Клаус фон Бајме који је указао на нужност бављења савремене науке *стратегијом развоја* и то, како у оквиру политичких, тако и економских теорија, односно у оквиру нове, редефинисане науке – политичке економије. На ту идеју Бајме је дошао на основу проучавања великог броја економских теорија које су се бавиле препоруком делотворне стратегије развоја за земље „Трећег света“, као основе њиховог будућег политичког развоја. Данас је савремена наука у великој мери превазишла препоруке овог умног политиколога, отварајући врата за профилисање стратегије као мултидисциплинарне науке.

Такође, издвојили бисмо ставове двојице наших стратега – Душана Вишњића и Митра Ковача, који су говорећи о *државној стратегији*, истицали значај стратегије за развој неке заједнице. Иако се има утисак да је Вишњић, када је говорио о стратегији, имао пре свега на уму државну страте-

гију као теорију,²⁵ а Ковач, државну стратегију као дугорочни план развоја,²⁶ ипак произлази да познавање различитих теоријских приступа стратегији може да нас доведе до потпунијег појмовног одређења како самог појма стратегије, тако и њему сродних појмова: развојне стратегије, стратегије развоја, националне стратегије, државне стратегије, стратегије безбедности и тако даље.

Различите дефиниције појма стратегија

Може да се каже да има онолико дефиниција стратегије колико и предметних одређења тог појма и да свака зависи, како од објективних услова и времена у којем је настала, тако и од субјективног става њеног аутора или преовлађујућих политичких и идеолошких убеђења заједнице у оквиру које је настала. Различитост и бројност дефиниција о стратегији на најбољи начин илуструју како су се мењали приоритети у неком друштву, јер су они, у крајњем, диктирали и промену теоријског приступа стратегији. Најкарактеристичније су и најчешће дефиниције стратегије као војне науке, а затим следе дефиниције стратегије као националног програма друштвеног развоја, преко економског плана развоја, па све до схватања стратегије као политичке или војне вештине, операционализације националне или војне доктрине или чак безбедносног концепта (што је погрешно тумачење). Стога ћемо навести неколико карактеристичних дефиниција тог појма.

Најбројније су дефиниције стратегије које припадају класичним дефиницијама, којима се стратегија доводи у везу с државом, народом или војском. Мезонев (*Eric de la Maissonneuve*) управо даје једну класичну, историјским чињеницама фундирану дефиницију. Наиме, неки аутори тврде да је развоју стратегије као војне науке погодовало стварање стајаће војске. Међутим, Мезонев сматра да је до тог процеса дошло још раније и да је револуција на војном плану (коју је у 16. веку донео развој ватреног оружја, а поготово његово усавршавање и ширење у 20. веку), поспешила ангажовање великог броја индустријских капацитета и мобилизацију људи за рад у војној индустрији и војсци, „а да би била организована, координирана и усклађена употреба ресурса и снага, стратегија је успостављена као *наука о рату*. Поред тога, тај аутор наводи веома интересантно запажање да је: „класична веза између рата и стратегије, где рат претходи стратегији, сада обрнута. Прво долази стратегија, јер поред још увек могућих ратова, али деградираних и са ограниченим ефектима, она се шири и укључује у себе све облике испо-

²⁵ Вишњић, Д: *Стратегија државе као судбина нације*, исто.

²⁶ Ковач, Митар: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, исто.

љавања 'дијалектичке воље', који, опет, користе све расположиве начине да би умирили супарништво моћи".²⁷

Појмом *државна стратегија* посебно се бавио Митар Ковач. Он је, тим поводом, закључио „Стратегија државе је релативно нов појам, чији се садржај и обим не односе само на рат и сферу одбране, него и на реализовање свих државних функција у миру и рату“. Ради јединственог схватања тог појма (тврди аутор), неопходно је истаћи континуиране промене његовог садржаја и обима у различитим ауторским и националним гледиштима, при чему је тај појам означаван различитим синтагмама (национална, тотална, висока, генерална и општа стратегија). Те промене се тежишно могу посматрати кроз генезу сазнања о том појму на Истоку и на Западу, после Другог светског рата, као и најновијих сазнања из области стратегије у малим и средње развијеним земљама, будући да су те стратегије детерминисане бројним унутрашњим и спољним чиниоцима који битно утичу на њихово дефинисање.

Ковач је уочио да „'стратегија државе', као програмска и практична сфера деловања није довољно дефинисана, да би у складу са тим сазнањима била регулисана практична делатност“. Према њему, државна стратегија није наука, већ представља „програмско становиште за практично деловање, које је засновано на резултатима истраживања неопходним за реализовање свих државних функција“. ²⁸ Ковач под стратегијом, у нашим условима, подразумева замисао или програм за практично деловање, али нам се чини да под тим појмом не подразумева и само то деловање, тј. стратегију као вештину.

Едер акценат ставља на примени тог термина у домену политике, економије и безбедности, и чак изводи сопствену дефиницију стратегије. Према њему: „Стратегија је планирана, циљна приправност и координирана примена свих политичких, дипломатских, привредних, технолошких и научно-интелектуалних (духовних) снага једне државе као и њених војних снага у миру, кризи и у рату“. ²⁹ За ту дефиницију *стратегије као плана и вештине, тј. замисли и друштвене праксе*, може се рећи да спада у ред најбољих дефиниција тог појма, али је њен недостатак у томе што стратегију своди само на замисао, која је опредмећена планом и, у складу са тим, на циљно, мобилизаторско деловање у пракси, при чему занемарује и постојање стратегије као науке и теорије.

Едер уочава постојање тзв. стратегијских друштава, под којима подразумева „оне групе специјалиста који се у сфери међународне и националне безбедности и у свакодневним (политичким) догађањима служе научним језиком и методама“. ³⁰ То запажање ће се показати као веома значајно даље

²⁷ Eric de la Maissonneuve., Les revolutions strategiques“, *Defence nationale*, 52 (janvier, 1996), n. 19–33.

²⁸ Ковач, Митар: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, исто, стр. 86.

²⁹ Eder, Erich: *исто*, стр. 121–128.

³⁰ *Исто*, стр. 89.

истраживање феномена стратегије, јер „кључни појам за схватање смисла безбедности јесте у области стратегије“.³¹ Тако је појам *стратегуја* доведен у везу с још једним веома значајним појмом, а то је појам *безбедност*. Западни теоретичари поред појма *национална стратегија*, придају све већи значај појму *стратегуја безбедности*.

Најодређеније повезивање појмова *политика* и *стратегуја* налазимо у делу *Речник безбедносне политике* немачких аутора Ернста Кристофа Мајера, Клаус-Михаела Нелтеа и Хајнц-Увеа Шефера. Према тим ауторима, стратегија у политичком смислу означава: „Дугорочно планирање и политичко предвиђање са циљем осигурања слобода деловања, социјалних слобода, животног квалитета и уређења државе на основу Устава, у циљу остварења заједничке политичке концепције“.³² Дефиниција садржи неке од општих вредности демократског друштва, као што су: људска права, животни стандард, државно уређење на основу демократског устава и заједнички утврђених политичких концепција као политичка платформа за даљи развој друштва. Теоретичари из западноевропских држава имају сличан приступ појму *стратегуја* као наведени немачки теоретичари. Такво поимање стратегије, с мање-више сличним приоритетима и вредностима, веома је блиско нашем одређењу развојне стратегије у савременој теорији политике. Поред тога, ти аутори су указали на веома важну улогу стратегијског предвиђања, које је „претпоставка за садржајну политичку, војну и безбедносну анализу и рано упозорење, које је у могућности да у свако време пружи свеобухватну процену ситуације, ради независне политичке и војне анализе и способности одлучивања“.³³

Међутим, постоје и другачија виђења. Након периода Хладног рата део савремених теоретичара на Западу потенцира утицај глобализације на све појаве у друштву и указује на потребу измене постојећих националних стратегија безбедности на основу концепта који произлази из политичких, економских и безбедносних интеграција. Посебно се апострофира чињеница да све већи број безбедносних изазова, ризика и претњи има невојни и транснационални карактер. Због тога се говори о *стратегујама сарадње у безбедности*,³⁴ а неки чак говоре и о *глобалној стратегији* најзначајније силе данашњице – Сједињеним Америчким Државама.³⁵

³¹ Исто, стр. 121–128.

³² Meier, Ernst-Christoph, Nelte, Klaus-Michael, Schaefer, Heinz-Uwe: исто, стр. 391.

³³ Исто.

³⁴ Види опширније у следећим изворима: Коен, Ричард и Михалка, Мајкл: *Сарадња у безбедности: Нови хоризонти за међународни поредак*, Европски центар за студије безбедности „Џорџ К Маршал“, Београд, 2005.

³⁵ *Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts*, National Intelligence Council, CIA, December 2000, http://www.cia.gov/nic/pubs/2015_files/2015.htm; *Глобална стратегија США в условиях научно-технической революции*, „Мысли“, Москва, 1979; *Глобализација* – часопис за политичку теорију и истраживање глобализације, развоја и родне равноправности, Београд, 2006.

За разлику од глобалиста, има и другачијих виђења не само у политичкој сфери, него и у науци и теорији. На пример, Бофа у свом раду *Последња илузија – Запад и победа над комунизмом* критички пише о глобализацији, правећи разлику између мита и стварности. Према мишљењу аутора, „осим настојања водећих западних сила, на челу са САД, да се након нестанка биполарног света успостави нови светски поредак, у последње време све су више присутне енергичне расправе о глобализму, мултиполаризму, плурализму, модерном либерализму, меркантилизму и другим појавама у савременом свету. Те појаве су у знатној мери умањиле поузданост дефинисања стратегија држава, а нарочито националних циљева и делотворних стратегија за њихову реализацију“.³⁶

Али, ако се на стратегију гледа као на научни пројекат у којем је садржано и конкретно упутство, односно разрађен план и програм који треба да доведе до реализације одређених интереса, а ти интереси су засновани на реалној процени унутрашњих способности субјекта и објективних спољашњих околности, онда је стратегија планска активност којом се предвиђени циљеви претварају у могућности – стратегија је предуслов прогреса и развоја организованих друштава.

Будући да се стратегија годинама бави и теоријом, на Западу постоји као посебна наука, а као научна дисциплина развијена је у многим бившим комунистичким земљама, и у нашој земљи, у којој се стратегија изучава у оквиру војних наука.

Једна од најчешћих логичких грешака које се праве у вези са стратегијом јесте неразликовање појма *стратегиски*, као ознаке за одређену врсту теоријског приступа проблему, и појма *стратешки*, у значењу: главни, руководећи, опредељујући начин мишљења или делања.³⁷

Компаративна анализа различитих дефиниција стратегије

Компаративна анализа различитих дефиниција стратегије може да се обави на основу анализе три наведена базична елемента сваке дефиниције: субјекта, предиката и тврдње. У вези с тим, Момчило Сакан (који се бавио

³⁶ Бофа, Ђузепе: *Последња илузија – Запад и победа над комунизмом*, „Просвета“, Ниш, 1998, стр. 170–188. У том раду, поред осталог, Бофа пише: „глобализација као сталан процес нити се може, нити се треба да спречава у сфери информатичке технологије, инструмената комуникације и сл. Али, зато постоје негативне пропратне појаве неолибералног развоја и глобализације у свету, као што су: застрашујући раст незапослености, социјалне неједнакости, интернационализација континената и повампирење геополитичких сукоба“.

³⁷ О том проблему у књизи: *Стратегија државе као судбина нације*, Душана Вишњића.

дефиницијом стратегије) направио је компаративну анализу чак осамнаест карактеристичних дефиниција. Према њему, различите и бројне дефиниције стратегије могу да дезоријентишу човека, јер субјект који изводи дефиницију често не прави разлику и не уочава различите врсте дефиниција, што изазива забуну и код обичних читалаца. Понекад се тај појам користи за одређење конкретног, а понекад – општег појма, понекад је у вези с појединачним појмом, а понекад има универзални карактер. Некад се тај појам поистовећује са одређеном доктрином, понекад се јасно одваја од ње и тако даље. Дефинисање појма *стратегија* није нимало лак научни задатак. Најпре, треба издвојити карактеристичне појмове који се најчешће доводе у везу са стратегијом, а потом приступити дефинисању самог појма *стратегија*. На основу постојеће научне литературе и праксе, Сакан је уочио и издвојио следеће појмове: *стратегија, стратегија становништва, стратегија друштва, војна стратегија, стратегијски савези, стратегија Хладног рата, нуклеарна стратегија, стратегија еластичног одговора, стратегија довољности снага, стратегија међудржавних односа, економска стратегија, привредна стратегија, трговачка стратегија, стратегија финансија и вредности, стратегија саобраћаја, стратегија менаџмента, стратегија маркетинга, диференцирана стратегија, стратегијска дискусија, безбедносна стратегија, стратегијска добра, стратегија избегавања пореза, стратегијске доктрине, офанзивно-дефанзивна стратегија, социјална стратегија, геостратегија, стратегија ресурса, спољно-политичка стратегија, научна стратегија, информациона стратегија, комуникацијска стратегија, образовна стратегија, стратегија права и спровођења права, еколошка стратегија, стратегија управе, стратегија преживљавања и тако даље.*³⁸ Данас би могли додати овом броју кованица у вези са стратегијом барем још толико појмова, који се односе готово на све сфере друштвеног живота. Међутим, већ и на основу компаративне анализе наведених осамнаест појмова који у дефиницијама о стратегији имају улогу дефинијенса, односно предмета о којем се говори могу се издвојити следећи основни термини:

1. скуп варијаната;
2. план;
3. идеја;
4. систем мишљења;
5. употреба целокупне државне моћи;
6. материјал;
7. хтење;
8. акција;
9. усмеравање снага;

³⁸ Сакан, Момчило: „Дефинисање стратегије“, *Војно дело*, бр 2–3, Београд, 2002, стр. 218.

10. вештина;
11. теорија;
12. теорија и пракса;
13. метод;
14. доктрина;
15. део политике;
16. грана ратне вештине;
17. систем научних знања и
18. наука.³⁹

Термин *стратегија*, са сличним значењем као и у операционим и економским истраживањима, користи се и у математичкој логици и у математици уопште. У теорији оптимизације у математици постављени су темељи за економетријска истраживања у економским наукама и за операциона истраживања, најпре у војним, а потом и у осталим наукама.

У радовима Петрића и Самарџића садржано је схватање стратегије као *скупова варијаната* јер су они карактеристични у области метода операционих истраживања, односно у области метода теорије игара.⁴⁰ Под стратегијом у области метода теорије игара подразумева се скуп свих варијаната доступних играчу приликом доношења одлуке. Подсетимо се да је и једна од најпопуларнијих рачунарских игара за децу и одрасле публикована управо под називом „Стратегија“, те да је заснована на симулацији ратних игара на неком кризном жаришту, при чему се полази од сасвим објективних премиса, као што су: територије, називи страна у сукобу, циљеви операција, број војника, количина технике и наоружања и врсте којима стране у сукобу располажу и тако даље. Предуслов за учешће у тој игри јесте поштовање унапред утврђених правила, којима се учесници у игри морају руководити при избору личног потеза. У току виртуелног реалног конфликта доноси се одлуке на основу анализе могућих намера противника. Те одлуке се доноси унапред, тако што сваки играч бира стратегију која му највише одговара. Та стратегија је комплетан *мултиваријантни план*, тј. план који садржи више варијаната за различите ситуације које се могу десити у току игре или приликом одлучивања.

У вези с тим, веома је важно да се објасни појам *оптимална стратегија* који, поред осталог, постоји у теорији игара. Када играчи пронађу барем једну варијанту која је, према предвиђањима, најбоља у односу на све стратегије противника, каже се да је решење игре оптимална стратегија. Та врта стратегије је доминантна у односу на све друге, без обзира на поступак противника. Она обезбеђује постизање највећег могућег средњег добитка,

³⁹ Исто, стр. 218.

⁴⁰ Видети опширније о стратегији операционих истраживања у радовима: Петрић, Ј.: *Операциона истраживања*, „Савремена администрација“, Београд, 1983, стр. 40–74, и Самарџић, М.: *Операциона истраживања у управљању и командовању* (скрипта ВВА ЈНА), Београд, 1972, стр. 156–177.

односно највећег средњег губитка, зависно од тога који је чинилац пресуднији за позитиван исход. Савремено појмовно одређење стратегије у потпуности се приближава његовом почетном, античком одређењу.

Сличну опцију у избору оптималне стратегије предлаже и економиста Радмила Стојановић. Она се, ослањајући на математичку методу, опредељује за израду *развојне стратегије у више могућих варијаната*, а аутори америчке глобалне стратегије говоре о *могућим сценаријима*. Упоредјујући једну и другу методу и одговарајуће примењене технике – модел Стојановић јесте реалистичнији и разрађенији. Суштина једног и другог научног приступа стратегији јесте у покушају да се дође до стратегије с више опција, тј. говори се о једном револуционарном приступу стратегији као динамичком моделу. Обе стратегије настоје да мењањем варијабли дођу до научне прогнозе која би доносиоцима одлука омогућила да изаберу опцију с максималним оптималним добитком, а минималним оптималним губитком. Предност модела др Стојановића јесте у флексибилности и могућности промене варијабли чак и током имплементације усвојене стратегије у пракси.⁴¹

Схватање стратегије као *плана развоја* у савременом добу је веома заступљено. Иако се Сакан противи оваквом прихватању и тумачењу појма *стратегија* (јер таква дефиниција, према њему, није прихватљива за објашњење суштине војне стратегије, уз уважавање оправданости његових разлога и мотива), ипак такво схватање стратегије прихватљиво је и применљиво у свим осталим наукама, осим у војним. Његова примедба да таква дефиниција није логична, полази од поимања стратегије као научне дисциплине на државном нивоу или у војним наукама⁴². У прилог схватању стратегије као плана развоја јесте и чињеница, коју Сакан не оповргава, да је такво схватање стратегије конвенционално прихваћено у многим земљама света, па су чак и сва базична доктринарна документа, од националне стратегије, стратегије безбедности, стратегије одбране, економске стратегије и тако даље, до усвајана у парламентима тих земаља у облику планова развоја наведених области. На пример, у ранијој дефиницији националне стратегије САД наглашава се да је „национална стратегија дугорочни план на основу којег нација улаже снаге да би остварила своје намере...“⁴³.

⁴¹ Компаративна анализа за потребе овог рада извршена је на основу дела др Радмиле Стојановић: *Оптимална стратегија привредног развоја*, Савремена администрација и Институт за економска истраживања, Београд, 1973. и *Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts*, исто.

⁴² Под стратегијом Сакан подразумева „скуп идеја и систем мишљења и употребу целокупне државне моћи и хтења и конкретне активности ради постизања жељеног циља“, а под војном стратегијом подразумева „науку чији је предмет оружана борба“ (Сакан, Момчило: *Дефинисање стратегије*, исто, стр. 226–229).

⁴³ Илић, Стево: *Подела ратне вештине и садржај стратегије, оператике и тактике* (реферат), „Војна наука“, ВИЗ, Београд, 1971, стр. 340.

Појам *стратегија* се и у пракси многих државних органа користи у смислу *дугорочног плана развоја*. Тако, на пример, постоји стратегија развоја демографског фактора, стратегија развоја пољопривреде, стратегија развоја екологије итд., а бројне државне службе које се баве запошљавањем, па чак и кадровске службе појединих фирми и предузећа, имају планове за „стратешко управљање људским ресурсима“. Исто тако, министарства за технику и технологију разрађују „стратегију управљања техничким и технолошким развојем“, министарства за науку – „стратегију научног развоја“, а фирме са значајним финансијским, производним или транспортним и техничким средствима – „стратегију управљања материјалним средствима“ и тако даље.

На схватање појма *стратегија* утицала је и чињеница да схватање стратегије као плана развоја није само заступљено у пракси и у доктринарним документима, него и у највећем броју научних дисциплина у појединим наукама. Заправо, може се рећи да свака наука има своју стратегију или стратегијски део. На пример, методологија, поред осталог, има научно-стратегијски део у којем се указује на оправданост научних циљева, дају препоруке за најприкладније методолошке поступке и развијају облици истраживања који су најприхватљивији за остваривање тих циљева. Стратегијски део науке обухвата: трасирање дугорочног развоја науке, систематизацију проблема истраживања, координацију истраживања и праксе у науци и замисао наредних истраживања.⁴⁴

И многе научне дисциплине користе појам *стратегија* или придеве изведене из тог појма, као што су *стратешки* и *стратегијски*, у намери да означе: „главни“, „опредељујући“, „највиши ниво“, „глобални план“ или „дугорочно плански“ и слично. На пример, у области комунологије, Сузан Даглас (*Susan P. Douglas*) и Самуел Крејг (*I. C. Samuel Craig*) користе појам „глобална маркетинг стратегија“,⁴⁵ а Мића Јовановић синтагму „стратешко управљање информацијама“. ⁴⁶ „Готово да нема озбиљније пословне школе, факултета и института у свету који не користи синтагму „стратегијски менаџмент“, ⁴⁷ а не изостају ни специјалистички радови (Момчиловић, М.: *Стратегијско управљање наменском индустријом*).⁴⁸

⁴⁴ Група аутора: *Методологија ратне вештине*, ЦВВШ ВЈ, Београд, 1996, стр. 50.

⁴⁵ Douglas, P. Susan, Craig, I. C. Samuel: *Глобална маркетинг стратегија*, Пословни систем „Гр-меч“, Београд, 1977.

⁴⁶ Јовановић, Мића: *Интеркултурни менаџмент*, „Мегатренд“ универзитет примењених наука, Београд, 2001, стр. 275.

⁴⁷ Yves, D.: *Strategic Management in Multinational Companies*, p-p, Oxford, 1990; Asnoff, I.: *Strategic Management*, The Maxmilan press, London, 1979; Fred R. David: *Strategic Menagment*, Columbus, МРЕ, 1989; Милосављевић, Момчило: *Стратегијски менаџмент*, „Чигоја“ штампа, Београд, 2000; Тодоровић, Јован, Ђуричин, Драган, Јаношевић, Стево: *Стратегијски менаџмент*, Институт за тржишна истраживања, Београд, 1997.

⁴⁸ Момчиловић, М.: *Стратегијско управљање наменском индустријом у условима транзиције* (магистарски рад), Економски факултет, Београд, 2005.

При разматрању класификације дефиниција стратегије Сакан у следећој групацији дефиниција полази од схватања стратегије као *идеје*, које је заступљено код једног дела теоретичара. Он наводи пример идејне скице за Симпозијум о војној науци, који је одржан у Београду 2001. године,⁴⁹ у којој је наведено да је „стратегија државе... општа идеја о виртуелном и реалном усмеравању државе, ради заштите и остваривања највиших националних и државних вредности и достизања ефикасних циљева у миру и рату“. Сакан исправно примећује да је такво схватање веома уско за стратегију државе уопште, а посебно за војну стратегију. Термини *идеја* или *замисао* примеренији су за одређење појма *концепција*, него појма *стратегија*.

Слична врста примедби односи се и на малобројне дефиниције према којима је стратегија *систем мишљења*. На пример, Василије Церовић наводи мисли Андреа Бофра, који дефинише стратегију као „систем мишљења који може послужити као практичан водич за то да се што боље остваре циљеви политике“. Иако нам на основу те реинтерпретације није јасно да ли се мисли на систем научног мишљења или на прагматско политичко мишљење, чињеница је да та дефиниција не задовољава логичке и методолошке критеријуме дефиниције, односно да није довољно прецизна и јасна. Премда је у науци доказано да теорија и пракса чине дијалектичко јединство, тј. да је људско мишљење резултат, поред осталог, и практичних искустава, а да је пракса заснована на људском мишљењу, ипак је Бофрова дефиниција недоречена. Наиме, остаје нејасно о каквом је „систему“ (и интеракцијама унутар њега) реч.⁵⁰

У поменутој Сакановој класификацији дефиниција стратегије присутна је и дефиниција која се заснива на њеном тумачењу као „употребе целокупне државне моћи“, како је наведено у бројним радовима енглеских аутора, или као „употребе свих средстава и искоришћавања свих могућности за остварење безбедносно-политичких циљева“, како се налази у радовима аустријских теоретичара, које он излаже оштрој критици. Без обзира на наведено мишљење Сакана чини се да је такво дефинисање стратегије разложно и у складу с јасно дефинисаним националним интересима, не само наведених земаља, него и већине земаља чланица евроатлантских интеграција. Сакан се, позива на (аустријског аутора) Едера и његово тумачење да се „под употребом моћи подразумева: 'служење, намена, употреба'“, док према Сакану стратегија није искључиво употреба снага, него и „комплексна теорија о оружаном борби као појави и ангажовању снага за учешће у њеној припреми и вођењу“.⁵¹ Сакан исправно уочава да стратегија може да буде теорија,

⁴⁹ Група аутора: *Научна изграђеност и чиниоци војне стратегије (идејна скица)*, Симпозијум о војној науци „СИМВОН-2001“, Сектор за ШОНИД, Београд, 2001, стр. 8.

⁵⁰ Церовић, Василије: *О стратегији* (реферат), „Војна наука“, ВИЗ, Београд, 1971, стр. 409.

⁵¹ Сакан, Момчило: *Исто*, стр. 221.

али је неприхватљиво његово преуско одређење тог појма као војне теорије. У вези с тим, када је реч о државној, националној или научној стратегији, те стратегији безбедности појединих земаља или групе земаља, није прихватљиво тако уско поимање стратегије као војне теорије.

Сакан је направио грешку и са становишта научне прогнозе, јер је тај тип дефиниције стратегије – као употребе целокупне државне моћи, постао један од преовлађујућих у теорији и пракси водећих земаља с почетка новог миленијума. Наиме, након напада терористичке мреже Ал Каида, 11. септембра 2001, на Светски трговински центар у Њујорку и на Пентагон у Вашингтону, САД су 2002. донеле два нова стратешка документа: 1. Националну стратегију безбедности (*The National Security Strategy*) и 2. Националну стратегију унутрашње безбедности (*The National Strategy for Homeland Security*). Обе стратегије представљају безбедносни, правно-политички и акциони оквир не само САД, него и глобалне, антитерористичке коалиције у тзв. међународној заједници; у оба документа предвиђено је коришћење целокупне моћи – и то не само САД, него и читаве антитерористичке коалиције – у супротстављању безбедносним изазовима, ризицима и претњама, за које је речено да имају транснационални карактер. С наведеним стратегијама означен је преокрет у међународним политичким односима с тенденцијом изградње униполарног света, а с њима је обједињено и више засебних стратегија САД које се односе на појединачне претње безбедности. То су: Национална стратегија за борбу против тероризма; Национална стратегија за борбу против ширења оружја за масовно уништење; Национална стратегија обезбеђења висинских пространа; Национална стратегија борбе против прања новца; Национална стратегија одбране; Национална стратегија контроле дрога и тако даље. У наше време је (захваљујући заговорницима глобализације), доста заступљена та врста дефиниција или приступа стратегији, с тенденцијом даље популаризације. Такође, прихватиле су их и чланице НАТО, а и у нашој теорији и пракси има бројне заговорнике. У тим круговима као дефинијенс у дефиницији користе се и следеће формулације: „свеобухватно конципирано коришћење свих средстава нације ради остваривања политичких циљева државе према окружењу; планирана, циљна приправност и координирана примена свих политичких, дипломатских, привредних, технолошких и научно-интелектуалних снага једне државе као и њених војних снага у миру, кризи и у рату; комбинација свих могућности које влада једне државе може да развије помоћу свог потенцијала ради остварења државних циљева; свеобухватна и планирана примена политичких, економских, социо-психолошких и војних капацитета да би се постигао централни циљ или сачувао неки интерес од животне важности; координирана примена и искоришћавање свих средстава и могућности за чување безбедносно-политичких циљева државе насупрот свим претњама; искори-

шћавање свих ресурса државе ради имплементације њене политике у рату итд.“.⁵² Према томе, ни на који начин се не може *а приори* одбацити или игнорисати тај тип дефиниција, већ се оне морају подврћи објективној теоријској анализи.

Схватање стратегије као *материјала* карактеристично је за део војних теоретичара на Западу. Они, на пример, из практичних разлога, на основу система оружја о којем је реч, деле стратегију на: нуклеарну, ракетну, конвенционалну и слично. Према Сакану, такво схватање стратегије „је врло уско, јер је материјал ужи појам од материјално-техничког чиниоца, а он није једини чинилац у оружаном борби“.⁵³ Иако делимо мишљење Сакана о недостацима тог типа дефиниције, јер материјал не само да није једини, него чак није ни опредељујући чинилац стратегије, чињеница је да је та, пре коловизијална одредница стратегије, него научна дефиниција у пракси веома популарна, првенствено у политици и у медијима.

Стратегију као *хтење* схвата део наших војних теоретичара који су у скици за Симпозијум о војној науци, о којој је било речи, стратегију државе дефинисали као „свесно и планско хтење да се, на основу што поузданијих предвиђања, управља будућим догађајима“.⁵⁴ Термин „хтење“ није, (према мишљењу аутора чланка), најцелисходнији за научно објашњење појма *стратегија*, јер се под њим подразумевају „стање које претходи извођењу вољне радње, воља, одлучност, тежња, жеља“.⁵⁵ То је, пре свега, термин који се односи на процес мишљења и на психолошке карактеристике појединаца, и у пренесеном смислу, на државе и нације, а под *стратегијом*, као што смо већ истакли, подразумевају се, поред хтења, и план, акција, вештина, моћи и средства одређене друштвене заједнице.

У исту категорију поједностављеног приступа спадају и дефиниције према којима је стратегија само *акција* или *план акције*. Наравно, свака правилно перцептирана стратегија требало би да садржи и извесни акциони план, јер је њен вредносни циљ да буде опредељена, односно делотворна у пракси, али стратегија је знатно шири појам од плана акције. Рејмонд Арон (*Rejmond Arron*), под стратегијом подразумева „акцију у случајевима где уистину поштована правила понашања не искључују прибегавање оружаном сили“.⁵⁶ Амерички теоретичар Џон Вили (*John Wylie*), сматра да је стратегија „план акције смишљен ради постизања неког циља“.⁵⁷ Међутим, иако је

⁵² Eder, Erich: *Definition und Gebrauch des Begriffes «Strategie»*, *исто*, стр. 121–128.

⁵³ Сакан, Момчило: *исто*, стр. 221.

⁵⁴ Група аутора: *Научна изграђеност и чиниоци војне стратегије* (идејна скица), *исто*, стр. 8.

⁵⁵ *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 6, *исто*, стр. 753.

⁵⁶ Arron, Rejmond: *Evolution of modern Strategic Thought, Problems of Modern Strategy*, Part One, No. 54, Adelphi Papers, 1969, p. 2.

⁵⁷ Wylie, John: *Military Strategy - A General Theory of Power Control*, New Brunckwik, USA, 1967, p. 91.

та дефиниција јасна и језгровита, ако под „акцијом“ подразумевамо „деловање, радњу, организовану и планску делатност, покрет, поступак“,⁵⁸ ипак слабост тог приступа јесте у чињеници да стратегија није само план акције, већ да има своју теорију, методу и језик.

Мишљење да је стратегија усмеравање снага заступа мали број теоретичара. Према Еклезу, стратегија може да се опише као „широко усмеравање снага ради остваривања општих циљева и задатака“.⁵⁹ Такво схватање је такође веома уско, јер је усмеравање снага само део практичних активности у одређеној научној области или практичној политичкој делатности.

За разлику од претходног схватања, схватање стратегије као *вештине* веома је заступљено у стручној литератури: „Стратегија је вештина да се непријатељ наведе на борбу“ (Хендерсон); „Стратегија је вештина расподеле и употребе војних снага и средстава ради остваривања политичких циљева“ (Харт); „Стратегија је вештина руковођења ратом и руковођења ратним дејствима која одлучујуће утичу на ток рата; вештина и наука да се потенцијал моћи државе најцелисходније ангажује за уништење непријатељског потенцијала и моћи, за разлику оперативног руковођења и тактике“ (Brokhaus); „Стратегија је вештина да се за постизање политичких циљева искористи сила“ (Бофр); „Стратегија је део војне вештине која се бави општим принципима ратних дејстава и општим планом рата“ (италијански војни речник); „Стратегија је вештина вођења рата у својој свеукупности, као и вештина вођења ратних операција које су од одлучујућег значаја за исход рата“ (немачки војни речник); „Велика стратегија је вештина да се целокупна национална снага припреми како би на најефикаснији начин остварила национални циљ. На тај начин она обухвата дипломатију, економске напоре, закључивање подесних споразума са савезницима, мобилизацију националне индустрије, расподелу расположиве националне снаге и употребу сва три вида оружане силе“ (британска ратна служба); „Стратегија је вештина комбиновања припрема за рат и одређивања редоследа операција ради постизања циља који рат поставља пред оружане снаге“ (Свечин).⁶⁰

Будући да је у теорији најзаступљенији тај тип дефиниција стратегије, више речи биће о појму *вештина*. У семантичком смислу, под вештином се подразумева „спретност у брзом и тачном вршењу посла, стручност, мајсторство; или окретност, умешност, промућурност; или способност уметничког обликовања, уметност...“,⁶¹ а у логичком смислу „вештина означава лич-

⁵⁸ Речник српскохрватског књижевног језика, књ. 6, исто, стр. 62.

⁵⁹ Еклез, Х. Е.: *Логистика у националној одбрани*, ВИЗ, Београд, 1968, стр. 19.

⁶⁰ Наведене дефиниције су преузете из већ цитираних дела: Сакан, М.: *Дефинисање стратегије*, стр. 223; Илић, Стева: *Подела 'ратне вештине' и садржај стратегије, оператике и тактике*, стр. 339–353; Церовић, В.: *О стратегији*, стр. 407–412, и Вучинић, М.: *О предмету и садржају стратегије*, стр. 413–431.

⁶¹ Речник српскохрватског књижевног језика, књ. 6, исто, стр. 366.

ни дар, способност, затим саму радњу којом се постиже циљ, и на крају, скуп правила, односно норми и упутстава како треба радити како би се постигао циљ, односно извела одређена радња“.⁶² Из наведеног произлази да се могу разматрати најмање три значења стратегије као вештине: 1. способност за радњу; 2. правило како изводити радњу, и 3. сама радња. У вези с тим, стратегија се може сматрати вештином само у случају да у њеној теорији постоји и одређени број правила и упутстава субјектима како треба да се постигне одређени циљ, односно обавља одређена радња.⁶³

Схватање стратегије као *теорије* веома је често, али већина тих аутора теорију поистовећује с науком иако је теорија значајно ужа од науке, односно теорија је њен саставни део. Под *теоријом* се у етимолошком смислу подразумева „систем знања о некој појави или групи појава заснован на научно провереним, чињенично доказаним претпоставкама, научно-апстрактно сазнање које се заснива на искуству, учење, наука; научно уопштено тумачење, објашњавање законитости развитка природе, друштва...“.⁶⁴

У време када је наша наука била под великим утицајем совјетске комунистичке идеологије, стратегија се најчешће дефинисала као *теорија и пракса*. На пример, у *Војном лексикону* за стратегију оружане борбе се каже да је то „теорија и пракса припремања и вођења оружане борбе“.⁶⁵

Схватање да је стратегија *метод* веома је ретко у теорији. Ипак, Бофр сматра да стратегија не треба да буде целовито учење (доктрина), већ начин (метод) мишљења који омогућава да се разврстају и распореде догађаји с обзиром на њихову важност или хијерархију, а затим одабере најделотворнији поступак.⁶⁶ Иако се стратегија не може поистоветити само с методом, ваља напоменути да стратегија, ако се посматра као наука, има и своју методу.

При схватању стратегије као *доктрине*, оно је веома заступљено код наших теоретичара, поготово војних. На пример, *Стратегија одбране СЦГ* представља доктринарни документ иако (за разлику од *Стратегије оружане борбе СФРЈ*, која је барем била заснована на концепцији ОНО и ДСЗ) није имала, осим полазних спољнополитичких опредељења државне заједнице, ни елементарни теоријски и нормативно-правни основ (*Национална стратегија државне заједнице Србија и Црна Гора*, *Стратегија безбедности СЦГ*, *Устав Србије и Црне Горе*), а о доктрини да се и не говори! Према томе, када је реч о доктрини не би требало да буде само пуки израз владајуће идеологије, већ резултат научних истраживања с тим да се ослања на посредна и не-

⁶² Видети опширније код Лукић, Радомир: *Методологија права*, САНУ, Београд, 1977, стр. 68–75.

⁶³ Сакан, Момчило: *исто*, стр. 224.

⁶⁴ *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 6, исто, стр. 185.

⁶⁵ *Војни лексикон*, ВИЗ, Београд, 1981, стр. 589.

⁶⁶ Бофр, Андре: *Увод у стратегију*, ВИЗ, Београд, 1968, стр. 13–14.

посредна научна сазнања. Уз то, не може се ставити знак једнакости између доктрине и стратегије – стратегија не би требало да буде резултат доктрине, него обрнуто. Из праксе бројних комунистичких режима, али и најразвијенијих земаља Запада, веома често одређене доктрине (које лансирају политички утицајни појединци или групе) „диктирају“ садржај стратегије, а само социјално стабилна, демократска и научно развијена друштва подстичу развој доктрине и науке на основу стратегијских докумената.

Постоје схватања стратегије као *дела политике*. На наше теоретичаре та схватања (примећује Сакан) нису формирана само под утицајем руске школе, већ су и резултат политичког реализма који има бројне заговорнике на Западу. Иако је совјетски теоретичар Фрунзе имао обичај да тврди: „Војна стратегија је део политике, чије је разумевање услов бољег сналажења војника у уско специјалној војној делатности“,⁶⁷ за политикологе је свака стратегија не само научни чин већ и политички акт, поготово у фази њеног разматрања, кориговања и усвајања у демократској процедури. Политичка је реалност да ниједна стратегија не може да буде имплементирана све док се не стекну одређене друштвене околности, при чему је политички фактор један од најбитнијих фактора. Без обзира на то да ли су неку стратегију, осмислили најблиставији научни умови данашњице, остаће само „мртво слово на папиру“, ако нема политичке подршке, материјалне и кадровске потпоре и убеђења људи да је остварење пројектованих стратегијских циљева у њиховом интересу. Стога се може сматрати исправном тврдња да је стратегија део политике, али се она односи и на остале области друштвеног живота, те се било каквим једностраним приступом не може обезбедити свестрано тумачење садржаја и значења тог појма.

Поред наведених ужих схватања стратегије, постоји и шире схватање *стратегије* као *науке*. Има, међутим, великих неслагања око тога како стратегију као науку треба класификовати: да ли као *грану ратне вештине* у оквиру војних наука, као *широки систем научних знања* без посебне класификације, као *посебну науку* или као *научну дисциплину*. Бројним расправама у научним круговима, о томе где треба сврстати стратегију као науку, прикључио се и наш теоретичар Војин Милић, који у свом делу *Социолошки метод* уводи чак нови појам – *научна стратегија*, који одређује на следећи начин: „...научна стратегија се састоји у одређивању неких кључних основних циљева научне делатности, чије остваривање захтева дуготрајни период и означава основну усмереност научних истраживања“. ⁶⁸ Према његовом мишљењу, у оквиру научне стратегије разматрају се најцелисходнији методи, средства и организациони облици за остваривање постављених циљева.

⁶⁷ Сакан, Момчило: *исто*, стр. 225.

⁶⁸ Милић, Војин: *Социолошки метод*, „Нолит“, Београд, 1978, стр. 32.

На основу наведених компаративних анализа дефиниција стратегије произилази сазнање да највећи број аутора поједностављује појам *стратегија* и своди га на само једну његову карактеристику. Ипак, на основу нашег критичког сагледавања таквог приступа, неминовно се намеће закључак да је стратегија много комплекснија од наведених, једностраних тумачења и да се под тим појмом могу подразумевати различити, бројни и разноврсни садржаји у савременој теорији политике, али и изван ње.

Наука и стратегија

У оквиру разматрања шта би стратегија требало да буде (упркос бројним, често и опречним, дефиницијама), требало би поћи од објективне научне реалности у вези са стратегијом. У свету постоји на стотине радова о стратегији као војној науци, а у последње време о њој се све више говори као о посебној науци. Међутим, у нашим војним наукама стратегија се сматра граном ратне вештине – научном дисциплином ратне вештине, а никако посебном науком. Почетком 2000. године дошло је до коренитих промена у српском друштву, па самим тим и у науци, након чега је стратегија почела да добија све значајније место у друштву, пре свега под утицајем научних искустава из САД и других западноевропских земаља. Ипак, до промене у односу на третман стратегије у нашој науци још увек није дошло. У природним и друштвеним наукама у Србији стратегија се изучава само у оквиру појединих научних дисциплина, као њихов саставни део, јер још увек постоји традиционалистички приступ том појму као преваходно „војном“ термину, па је стратегија посебна научна дисциплина само у оквиру војних наука.

На Западу је стратегија сматрана науком још у 18. веку, када је Хенри Лојд дао више општих теоријских поставки и принципа стратегије, а током векова та наука је унапређена бројним радовима из свих области стратегије, а пре свега војне стратегије. Поједини домаћи аутори (међу којима и војни теоретичари): Димитрије Ђурић, Рајко Танасковић, Јово Нинковић, Стево Илић и Душан Вилић, признају не само научност стратегији у оном најширем, кантовском смислу (по којем се сваки систем знања који олакшава разумевање живота и праксе може назвати науком), него сматрају да постоје и објективни докази да стратегија има сопствену теорију, метод и предмет истраживања. Полазећи од таквих ставова домаћих стратега, реално је претпоставити да је могући будући развој стратегије као посебне науке и у нашој средини.

Политика и стратегија

Од античких времена политика и стратегија биле су у веома блиском односу. Очување највишег државног добра било је у рукама стратега, али и више од тога – они су опредељивали ток развоја неког друштва. Стратег је морао да буде не само рођени лидер, него и образован да може да процени непријатеља без обзира на то да ли је непријатељ био на домаћем политичком пољу или на бојном. Стратегија проучава односе барем две стране у сукобу, а основни метод политике је политичка борба.

Поред наведеног, три веома важне функције политике су: функција интеграције, функција усмеравања и функција заштите, од чије делотворности у пракси зависи успех носиоца политичке функције, а од њега, опет, могућност имплементације стратегије развоја.

Будући да сферу политичке реалности чине: политичка свест, политичке организације и институције, политичке активности и политичка историја,⁶⁹ до непосредне материјализације стратегије као замисли, плана или вештине увек долази у реалној политичкој сфери друштвеног живота.

Да би се стратегија реализовала у пракси стварају се посебна политичка тела и организације унутар политичке архитектуре сваке заједнице. Извршни органи углавном преузимају улогу оперативе, али је за истински успех неопходна претходна духовна (научна) замисао, концепт или, барем, стратeгијски план на основу којег ће се та стратешка замисао најфункционалније преточити у праксу, а за то је најчешће потребно више од вештине.

О односу политике и стратегије може да се закључи: политика диктира услове, селекционира интересе, одређује циљеве и носиоце, а стратегија је у функцији њихове конкретизације.

Поред општег одређења односа који постоји између стратегије и политике у пракси, могуће је анализирати и однос стратегије и науке о политици. Иако су се политичке науке (мало) спорадично бавиле стратегијом, тек недавно је дошло до одређења појма развојна стратегија у савременој теорији политике, што ће бити подстицај за даља теоријска истраживања стратегије у политичким наукама. Чини се да није случајно изабрана савремена теорија политике за тај научни искорак, јер је, с обзиром на њен предмет проучавања, логично да је она прва уочила значај стратегије у савременом добу. У вези с тим, Драган Симеуновић у својој књизи *Теорија политике истиче*: „Савремена теорија политике настоји да објасни са разумљивог нивоа апстрактности све политичке појаве, да омогући истраживање и утврђива-

⁶⁹ Одређење и структура тзв. сфере политичке реалности преузети су од Радослава Ратковића, у тексту аутора Јована Р. Марјановића под називом: „Појам и битне компоненте политике“, у књизи: Симеуновић, Драган: *Теорија политике – ридер – 1. део*, ОПН (Основи политичких наука – практикум), „Наука и друштво“, Београд, 2002. стр. 81.

ње свих релевантних чињеница везаних за политичке појаве, као и свих законитости које владају у оној сфери друштвене стварности коју сматрамо политичком сфером. Тај свеобухватан, целовит прилаз предмету науке о политици је прво својство теорије политике... Друго својство теорије политике је савременост. Свет политичких теорија се јасно дели на оне које припадају историји и на оне које имају статус савремених... Тако да долазимо и до трећег битног својства теорије политике, а то је поседовање вредности за савремена истраживања. Овај критеријум није само одлучујући за разликовање теоријског ткива прошлости од оног које припада садашњости, већ и за утврђивање тзв. лажних, односно фалсификаторских теорија које настојећи да обезбеде нетачне закључке, у крајњем настоје да фалсификују и политичку и друштвену реалност у сегменту или у целини“.⁷⁰

Полазећи од наведеног теоријског одређења појма *савремена теорија политике* према Симеуновићу, одређење појма развојне стратегије у оквиру тог теоријског корпуса подразумева, поред осталог, и временско димензионирање појма „савремености“, под којим се подразумева период од шездесетих година прошлог века, од појаве постмодерне до данас, али да се у прогностичкој димензији при разматрању развојних стратегија у пракси односи и на период у будућности. Тако долазимо до сазнања да се свака стратегија, била она развојна или не, већим делом односи на период тешко сазнатљиве и предвидљиве будућности. У вези с тим, бављење стратегијом као науком и посао научника – стратега уздиже се на пиједестал веома захтевних послова и тешких занимања. Тако је било у прошлости, када се бављење стратегијом сматрало даром изабраних, а изгледа да ће тако бити и у будућности.

Закључак

У разматрању теоријских и научних основа за појмовно одређење стратегије истиче се да је у питању сложен и вишезначан појам. На основу анализе досадашњих научних искустава и сазнања дошло се до закључка да је појам *стратегија* веома разноврстан – неки аутори под њим подразумевају – „систем научних знања“ или „систем мишљења“, други – „науку“ или само „научну дисциплину“, „вештину (руковођења војском)“, „идеју“, „план“, „акцију“ и тако даље. У зависности од приступа, стратегија би се, као предмет мишљења, могла наћи и у улози речи, мисли, ствари или процеса. Различити приступи појму стратегија истичу да је реч о појму који у савременом добу прожима све поре друштвеног живота и директно утиче својим садржајем на креирање наше будућности.

⁷⁰ Исто, стр. 64.

Литература

1. Бофр, Андре: *Увод у стратегију*, ВИЗ, Београд, 1968.
2. Кузик, Б. Н. и Титаренко, М. Л.: *Китай – Русија 2050: стратегија сора-звития*, Москва, 2006.
3. Кљајић, В.: *Veliki rječnik stranih riječi*, „Zora“, Zagreb, 1974.
4. Церовић, Василије: *О стратегију* (реферат), „Војна наука“, ВИЗ, Београд, 1971.
5. *Војна енциклопедија*, Редакција Војне енциклопедије, Београд, 1975.
6. *Војни лексикон*, ВИЗ, Београд, 1981.
7. Милић, Војин: *Социолошки метод*, „Нолит“, Београд, 1978.
8. Група аутора: *Методологија ратне вештине*, ЦВВШ ВЈ, Београд, 1996.
9. Група аутора: *Научна изграђеност и чиниоци војне стратегије* (идејна скица), Симпозијум о војној науци „СИМВОН-2001“, Сектор за ШОНИД, Београд, 2001.
10. Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts, National Intelligence Council, CIA, December 2000, http://www.cia.gov/nic/pubs/2015_files/2015.htm
11. Глобална стратегија США в условиях научно-технической революции, „Мысли“, Москва, 1979.
12. *Глобализација* – часопис за политичку теорију и истраживање глоба-лизације, развоја и родне равноправности, Београд, 21. март 2006.
13. Yves, D.: *Strategic Management in Multinational Companies*, p-p, Oxford, 1990.
14. Fred, R. David: *Strategic Menagment*, Colubus, MPE, 1989.
15. Симеуновић, Драган: *Теорија политике – ридер – 1. део*, ОПН, прак-тикум, „Наука и друштво“, Београд, 2002.
16. Вишњић, Душан: *Стратегија државе као судбина нације*, Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе и Институт ратне вештине, Београд, 2005.
17. Бофа, Ђузепе: *Последња илузија – Запад и победа над комунизмом*, „Просвета“, Ниш, 1998.
18. Енциклопедија Британика (сажето издање на српском језику), „На-родна књига“ и „Политика“, Београд, 2005.
19. *Енциклопедија Лексикографског завода*, Југословенски лексико-графски завод, Загреб, 1969.
20. De la Maissonneuve, Eric: *Les revolutions strategiques*, Defence nationale, 1996.
21. Eder, Erich: *Definition und Gebrauch des Begriffes*, „Strategie“, Österreichische Militaerische Zeitschrift, 2/98.

22. Meier, Ernst-Christoph, Nelte, Klaus-Michael, Schaefer, Heinz-Uwe: *Wörterbuch zur Sicherheitspolitik – Deutschland in einem veränderten internationalen Umfeld*, 6. vollständig ueberarbeitete Auflage, Verlag E. S. Mittler&Sohn, Hamburg, Germany, 2006.

23. *Opća enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982.

24. Лиота, П. Х., Лојд, М. Ричмонд.: „Радни оквир стратегије и планирање силе“, *Војно дело*, бр 2, Београд, 2008.

25. *Политичка енциклопедија*, „Савремена администрација“, Београд, 1975.

26. Стојановић, Радмила: *Оптимална стратегија привредног развоја*, Савремена администрација и Институт за економска истраживања, Београд, 1973.

27. Лукић, Радомир: *Методологија права*, САНУ, Београд, 1977.

28. *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. шеста, „Матица српска“, Нови Сад, 1976.

29. Arron, Rejmond: *Evolution of modern Strategic Trought, Problems of Modern Strategy*, Part One, No. 54, Adelphi Papers, 1969.

30. Куколеча, С.: Организационо-пословни лексикон, „Рад“, Београд, 1986.

31. Илић, Стево: *Подела ратне вештине и садржај стратегије, оператике и тактике* (реферат), „Војна наука“, ВИЗ, Београд, 1971.

32. Douglas P. Susan, Samuel I. C. Craig: *Глобална маркетинг стратегија*, Пословни систем „Грмеч“, Београд, 1977.

33. Asnoff, I.: *Strategic Management*, The Mamilian press, London, 1979.

34. Петрић, Ј.: *Операциона истраживања*, „Савремена администрација“, Београд, 1983.

35. Тодоровић, Јован, Ђуричин, Драган, Јаношевић, Стево: *Стратегијски менаџмент*, Институт за тржишна истраживања, Београд, 1997.

36. Clausewitz, von Carl: *Konflikte und Strategien*, Internationales Clausewitz-Zentrum Clausewitz-Information 2/2007, Fuehrungsakademie der Bundeswehr, Hamburg, 2007.

37. *Ларусова енциклопедија* (превод), 2, „Вук Караџић“, Београд, 1978.

38. Лер (Heinrich Leer): *Стратегија*, 4. изд. С. Петербург, 1885.

39. Мићуновић, Љ.: *Савремени лексикон страних речи*, БИГЗ, Београд, 1988.

40. Самарџић, М.: *Операциона истраживања у управљању и командовању* (скрипта ВВА ЈНА), Београд, 1972.

41. Момчиловић, М.: *Стратегијско управљање наменском индустријом у условима транзиције* (магистарски рад), Економски факултет, Београд, 2005.

42. *Мала енциклопедија Просвете*, треће издање, П-Ш, „Просвета“, Београд, 1978.

43. Вујаклија, Милан: *Лексикон страних речи и израза*, „Просвета“, Београд, 1988.

44. Ковач, Митар: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, „Свет књиге“, Београд, 2003.

45. Јовановић, Мића: *Интеркултурни менаџмент*, „Мегатренд“ универзитет примењених наука, Београд, 2001.

46. Сакан, Момчило: „Дефинисање стратегије“, *Војно дело*, бр 2–3, Београд, 2002.

47. Милосављевић, Момчило: *Стратегијски менаџмент*, „Чигоја“ штампа, Београд, 2000.

48. Еклез, Х. Е.: *Логистика у националној одбрани*, ВИЗ, Београд, 1968.

49. Wylie, John: *Military Strategy – A General Theory of Power Control*, New Brunckwik, USA, 1967.